

A GRAMÁTICA NA GRAMÁTICA DE SACO ARCE

THE GRAMMAR WITHIN SACO ARCE'S GRAMMAR

Francisco Dubert García
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Resumo: Saco Arce escribiu a súa gramática dentro dun marco coñecido como *Gramática tradicional*; este marco foi substituído tardiamente en Galicia polo estruturalismo, que non apareceu ata finais dos anos 60 do século XX. Ora ben, estar escrito neste marco teórico non torna esta gramática nin menos valiosa, nin menos rigorosa. Neste traballo pretendo comezar unha exploración que nos mostre, dun xeito introdutorio, que recursos, que ferramentas conceptuais, empregou Saco para confeccionar a súa gramática.

Abstract: Saco Arce wrote his grammar within a framework known as *Traditional Grammar*. In Galicia, this framework was belatedly replaced by structuralism, which only became known towards the end of the 1960s. However, the fact that this work was written within this framework does not render this grammar less valuable or rigorous. The aim of this current study is to present an initial exploration into the means and conceptual tools which Saco used to write his grammar.

Palabras chave: Juan Antonio Saco Arce, historia da gramática, gramática, galego.

Key words: Juan Antonio Saco Arce, history of grammar, grammar, Galician.

INTRODUCCIÓN¹

No seu estudo sobre as gramáticas preestruturalistas galegas (que en Dubert 2000 denominei *clásicas*), Santamarina (1982: 195) conclúe que “la mayor originalidad y el mayor mérito le cabe a la gramática de Saco, que arrancó de cero”. Freixeiro Mato (1998: 33) considera que, fronte ós outros autores das gramáticas clásicas, “Saco é a afortunada excepción, pola súa preparación académica e polo rigor que pretendeu dar á súa obra”. Do mesmo xeito, Cidrás/Dubert (2017) sinalan que a *Gramática* de Saco Arce é unha “obra de grande mérito e calidade para o seu tempo, de lectura aínda proveitosa nos nosos días”.

Efectivamente, cabe supor a dificultade e, polo tanto, recoñecer o mérito, de escribir a primeira gramática dunha lingua que carece de tradición de descrición gramatical. Non me refiro a que esta lingua teña ou non unha norma asentada, unha variedade de referencia, estándar ou como se queira chamar; ou que conte cunha literatura culta de prestixio, cos seus mestres e críticos (aínda que todos estes factores son básicos á hora de escribir unha gramática). Estou, máis ben, a pórme na mente dun autor que debe decidir que tópicos introducir, cales deixar, como ordenalos: para un fenómeno dado que decide introducir, a favor de que análise previa está?, con que análise non concorda? Nunha situación así non pode existir doutrina, nin crítica, nin progreso, nin tradición que apoiar ou cuestionar, pois só estamos ante un comezo sen historia previa. O único de que dispón o noso autor é: (a) dos textos (orais ou escritos), os datos (da súa fala, e da fala doutros); e (b) das gramáticas doutras linguas, que lle poden servir non só de modelo para organizar os fenómenos (aquí falo dos nomes, aquí dos verbos, aquí dos modos...), senón tamén para seleccionar cales fenómenos tratar, aínda que sexa por contraste (o galego ten tal fenómeno que non ten o español e si o italiano).

É fácil que os lectores posteriores, que contan xa cunha tradición gramatical, que mesmo puideron acadar formación específica en materia de lingüística, que manteñen un tipo diferente de militancia sobre a lingua galega (froito de cento cincuenta anos de cultivo da lingua e de evolución do galeguismo e do nacionalismo), contemplan como defectos moitos trazos que xorden das condicións de xénese da gramática. É posible que se xulgue unha obra da Galicia de mediados do século XIX cos valores da Galicia do século XXI.

Como o seu título indica, neste traballo quero reflexionar sobre a gramática dentro da *Gramática* de Saco. Quero comezar a descubrir, dun xeito introdutorio,

1 Este artigo realízase dentro do proxecto “Contacto e cambio lingüístico en galego” (Ministerio de Economía y Competitividad, FFI2015-65208-P); recibiu tamén o apoio da Xunta de Galicia e dos fondos FEDER (ED431C 2017134). Quero agradecerlles a Xulio Sousa e a Francisco Cidrás as suxestións con que contribuíron a mellorar este artigo.

que recursos, que ferramentas lingüísticas, empregou Saco Arce para confeccionala. Saco era profesor de latín, grego e retórica; estudara francés, italiano e algo de semíticas... Polo tanto, a súa relación coa lingua non era a dun simple afeccionado.

Traballos posteriores a este deberían realizar un estudo histórico-comparativo que nos permitise contemplar esta gramática dentro do seu contexto: comparala pormenorizadamente con outras gramáticas da época, comprobar en que coincidía con elas, en que se apartaba. Esta é a única maneira de entendela correctamente. Sen esta operación corremos o risco de xulgala illadamente do seu contexto e, o que é máis grave, cos ollos de hoxe.

Así pois, para entender mellor que quero dicir con “a gramática dentro da Gramática”, vexamos a definición que o lingüista Larry Trask (1993: s.v. *Grammar*) nos dá do termo *gramática*:

Grammar /'græmə/ n. 1. The system by which the words and morphemes of a language are organized into larger units, particularly into sentences, perceived as existing independently of any attempt at describing it. 2. A particular description of such a system, as embodied in a set of rules. 3. The branch of linguistics dealing with the construction of such descriptions and with the investigation of their properties, conventionally divided into morphology and syntax.

A acepción 1 de Trask refírese, claro está, ás estruturas gramaticais inmanentes detectables nos textos producidos en calquera lingua; esta gramática é a responsable de que os falantes digan e descodifiquen oracións:

Eu_a vexo a Luí_s_b, eu_a véxoo_b ben
Luí_s_b veme_a a min_a, el_b veme_a ben

Como indica Trask, cremos que esta gramática 1 existe con independencia de que alguén a queira describir ou non... Polo tanto, tamén vemos xa que para Saco existía unha gramática 1 do galego, aínda que este *dialecto* non se cultivase... Máis aínda, como despois veremos, cría que o que falaban os campesiños analfabetos, a lingua que basicamente quere describir, non era unha xerga anárquica, sen sistema, sen orde, senón que era unha lingua suxeita a regras: o galego contiña unha gramática 1 que alguén debería escribir.

De feito, da reflexión lingüística de Saco xorde o traballo que quero comentar, unha gramática 2, a súa *Gramática gallega*, unha interpretación acerca de como é a estrutura da gramática 1 da lingua galega.

Como sabe calquera lector, a gramática 2 de Saco é moi distinta, por exemplo, da escrita por Álvarez, Regueira e Monteagudo (1986). Iso non é de estrañar,

pois son dúas gramáticas 2 (que, máis ou menos, pretenden interpretar como é a gramática 1 da lingua galega) feitas non só con datos parcialmente distintos, senón tamén con concepcións teóricas moi distintas, separadas por máis de cen anos de reflexión lingüística. A estas concepcións teóricas diferentes é o que Trask denomina *gramática 3*.

O que me interesa comentar agora non son, estritamente, os ítems que Saco seleccionou para describir a súa gramática 2: que escollese o pronome de 2sg *ti* ou *tu*; ou o pronome de 3sg.m *il...* Non me interesa, pois, o modelo de lingua que propuña. Máis ben quero presentar unha tentativa de análise básica de como, a partir da gramática 1 escribiu a súa gramática 2. Para iso, teño que entender como era a súa concepción da gramática, a súa gramática 3. As gramáticas 1 e 2 son gramáticas de linguas concretas; a gramática 3 non é máis ca un método para analizar a gramática 1 e escribir unha gramática 2. A gramática 1 é, de feito, un fragmento da realidade que queremos interpretar e describir; a gramática 2 é unha interpretación e descrición desa realidade; a gramática 3 son as ferramentas que usamos para interpretar e describir esta realidade².

Para iso, na aliña 2 mostro que é un traballo escrito no seo dunha *gramática preestrutural*; na aliña 3 ilustro mediante a selección dalgúns exemplos como Saco Arce analizaba os fenómenos lingüísticos; finalmente, na aliña 3 achego unhas reflexións finais. As citas da gramática de Saco Arce están tomadas da edición orixinal (1868); inclúen só os números de páxina (seguidas da abreviatura p.).

UNHA GRAMÁTICA PREESTRUTURALISTA

Como non podía ser doutro xeito, a *Gramática* de Saco está concibida dentro do modelo preestruturalista (que moitos chamarían *Gramática Tradicional*). Esta é unha precisión importante, pois o estruturalismo (mellor sería dicir *os estruturalismos*), que chegou relativamente tarde á lingua galega, supuxo unha renovación radical dos métodos de descrición e explicación en lingüística. O estruturalismo hoxe en Galicia representa o que se podería denominar *ciencia normal*: as ferramentas que se usan xeralmente para describir os fenómenos gramaticais ou que son ensinadas nos cursos básicos de lingüística nas facultades. Chegue con dicir que

2 Nótese que a noción de gramática que vou usar aquí é máis ampla cá que describe Trask, pois inclúe a fonoloxía. Como sabemos, existe unha visión estreita da gramática que exclúe a fonoloxía, “conventionally divided into morphology and syntax”. Hoxe sabemos que a fonoloxía non ten límites claros nin coa morfoloxía, nin coa sintaxe, nin coa pragmática; e sabemos tamén que a fonoloxía é reducible a regras. En todo caso, chega con mirar calquera gramática de calquera lingua para ver que a maioría inclúen unha descrición fonolóxica.

as tres gramáticas galegas máis representativas (Álvarez/Monteagudo/Regueira 1986; Freixeiro 1998, 1999, 2000, 2003; Álvarez/Xove 2002) son estruturalistas.

Os trazos xerais da *Gramática* de Saco que podemos destacar son:

A) Forte dependencia da tradición grecolatina. Isto nótase na descrición gramatical en varios puntos, como por exemplo cando atribúe casos morfolóxicos ós artigos definidos (p. 24):

	Masculino	Femenino	Neutro
<i>Nom.</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>o = el, la, lo</i>
<i>Gen.</i>	<i>d'o</i>	<i>d'a</i>	<i>d'o</i>
<i>Dat.</i>	<i>ô, pr'o</i>	<i>â, pr'a</i>	<i>ô, pr'o</i>
<i>Acus.</i>	<i>o, ô</i>	<i>a, â</i>	<i>o</i>
<i>Abl.</i>	<i>sin, c'o, &c.</i>	<i>sin, co'a</i>	<i>sin, c'o, &c</i>

Resulta para nós rechamante que Saco lle atribúa casos morfolóxicos (isto é, declinación) ó artigo e que despois, nas páxinas de eufonía, nos indique que estas marcas de caso son realmente resultado de contraccións e coalescencias entre preposicións e artigos. El mesmo é consciente desta incoherencia:

Echase de ver en la declinacion del artículo que sus varios casos no son otra cosa que las formas del nominativo, precedidas de las preposiciones *de, pra, á, sin, con, &c.*, con las cuales se denotan las diversas relaciones del genitivo, dativo, acusativo y ablativo.

Las formas íntegras del dativo de singular y de plural son *á o, á a, á os, á, as*; pero por razones de eufonía que se expondrán mas adelante (112), la preposicion *á* es absorbida por la vocal del artículo, resultando *ô, â, ôs, âs* (p. 25).

De feito, sinala explicitamente que “las varias relaciones expresadas por los *casos* griegos y latinos se denotan aquí por medio de preposiciones” (pp. 22-23). Polo tanto, percibe que estes *casos* resultan da combinación de palabras función distintas, preposicións e artigos, que noutros contextos teñen existencia independente: deste xeito, é consciente de que o *dativo do artigo definido* non é unha palabra función declinada nese caso, coma no grego clásico:

Nom. Sg.	ho lógos ‘a palabra’
Acus. Sg.	ton lógon
Xen. Sg.	tou lógou
Dat. Sg.	tō lógō

Aquí, efectivamente, podemos dicir que o artigo grego ten declinación e casos, e que existe unha palabra función denominada “o acusativo masculino singular do artigo definido”, *ton*, que ademais concorda en xénero, número e caso co nome *lógos*.

B) Esta característica lévanos á seguinte. Moitos lingüistas estruturalistas actuais dirían que Saco non mantén unha separación nidia entre diacronía e sincronía (unha oposición fundamental no método estrutural establecida por Saussure; véxase Dubert 2017 para unha revisión aplicada ó galego).

Saco analiza as formas das palabras complexas e as súas alternancias fonolóxicas ou morfolóxicas como resultados de procesos que cambian ou eliminan segmentos. Deste xeito, non nos queda claro se estes procesos se realizan agora na gramática 1 ou se son resultados de procesos acontecidos no pasado (dos que as formas actuais son só os resultados). Este é un método descritivo que poderíamos chamar *procesual*: existen unhas formas base que se modifican dalgún xeito, ben por combinarse con outras formas base, ben porque reciben algúns accidentes gramaticais, ben por reaxustes fonolóxicos. Esta gramática procesual 3 contrasta coa gramática 3 *distribucional* das gramáticas estruturalistas galegas actuais: neste modelo distribucional, non hai fusións, nin elisións: simplemente, indícase a distribución dunha unidade con respecto a outras que a rodean (para estas diferenzas, véxase Pena 1990).

Por exemplo (pp. 141-154), nos casos que Saco denomina de *eufonía* (e que hoxe denominamos *fonoloxía prosódica*) entran as coalescencias vistas dos artigos definidos, as coalescencias dos pronomes acusativos de 3ª persoa coas palabras que os preceden (*lev’o* por *lévao*), as contraccións dos pronomes átonos (*rou-boum’a*), as contraccións do artigo indefinido coas palabras precedentes rematadas en *-a* (*onha* ‘a unha’, *contr’onha* ‘contra unha’), a disimilación do artigo indefinido precedido do alomorfo /j/ da conxunción *e* (*i-on coitelo* ‘e un coitelo’), a selección do alomorfo *no* tras ditongo (presentada a nasal como *consoante eufónica*, cunha segmentación *hai-n-o* ‘haino’), a contracción da preposición *con* cos pronomes *il*, *iste*, *ise*, *aquil* (*co’il* ‘con el’)... Este método descritivo procesual percíbese nas explicacións que dá dos fenómenos:

Ante los artículos definido é indefinido, despues de perdida la *n*, se suprime también la *o* de dicha preposicion para evitar el hiato, quedando la *c* sola que forma sílaba con el artículo: por exemplo: *C'o hirmáu* por *con o hirmáu* (p. 147).

La preposición *en*, al contrario de *con*, mas por idéntico motivo, pierde la *e* casi ante las mismas palabras que esta, incorporándose despues la *n* con la vocal siguiente. Ejemplos: *está n-o agro* (*en o agro*) (p. 148).

Tras ler estas descrições, o lector pódese loxicamente preguntar: son estes procesos algo que sucede hoxe na gramática 1 dos falantes? ou as formas coma *co*, *coa*, *no*, *na*, non serán unidades que se crearon hai xa moitos anos e que hoxe están xa así conformadas na gramática 1 dos falantes?

En contraste, nunha gramática 3 distribucional estruturalista diríase que, por motivos históricos, os pronomes átonos dativos *me*, *che*, *lle* aparecen hoxe contraídos cos acusativos de 3ª persoa *o*, *a*, *os*, *as* (*deumo*, *deucho*, *deullo*); que o alomorfo /*ɔŋ*/ do artigo indefinido *un* aparece ante o alomorfo /*j*/ da conxunción copulativa *e* (*van un home i-onha muller*); que o pronome acusativo masculino singular de 3ª persoa ten un alomorfo /*no*/ que aparece despois de ditongo (*haino*)... Este método distribucional é o único que se considera posible nunha gramática sincrónica, i.e., que non teña en conta os procesos que no pasado deron lugar ás formas actuais; en definitiva, só presenta as formas actuais e as condicións en que estas formas aparecen.

Para moitos lectores formados no estruturalismo clásico, o modelo procesual pode ser interpretado como unha dificultade de Saco para manter separadas *diacronía* e *sincronía*; para algúns, mesmo, podería verse como un defecto propio dunha gramática *precientífica* ou *acientífica*. Farían ben estes críticos en recordar que este modelo procesual de descrición é común (quizais dominante) en milleiros de traballos xenerativos actuais. As diferenzas máis importantes (e non desprezables) entre a gramática 3 de Saco e xenerativa actual é que o xenerativismo herdou e desenvolveu toda unha xerarquía de niveis de análise (alternancias alofónicas, fonémicas, morfofonémicas, morfolóxicas), restricións e formalismos que a gramática preestruturalista descoñecía. Pero este feito non impide que para moitos lingüistas xenerativos estes procesos sucedan actualmente no desempeño lingüístico dos falantes.

C) Outra característica da Gramática de Saco é que basea a súa descrición da fonoloxía do galego na lingua escrita. O propósito fundamental é mostrar *como se escribe o que se fala e como se le o que se escribe*. É unha fonoloxía orientada ó valor das letras (Dubert 2000), que inflúen mesmo no xeito de organizar a exposición. Como sinala Lyons (1968: 9), nestes modelos preestruturalistas “no consistent

distinction was drawn between sounds and letters used to represent them”. Máis adiante veremos un exemplo centrado nas vogais.

D) É unha concepción gramatical non formalista, non reducionista: isto implica que para describir ou clasificar as categorías lingüísticas, pódense usar criterios lóxicos, semánticos ou de uso. É así como se definen, por exemplo, as categorías lexicais. Véxase a preciosa definición de verbo e a súa clasificación, que vale a pena referir completa:

En la espresion de un pensamiento intervienen tres cosas: una, de la que se afirma algo, otra que se afirma de la primera, y finalmente, la palabra con que afirmamos. La primera se llama *sujeto*, la segunda *atributo*, y la palabra con que afirmamos, *còpula*, ó mejor dicho, *afirmacion*.

El verbo presenta unas veces la afirmacion sola, como en esta oracion: *Dios es bueno*: otras, juntamente con la afirmacion, espresa el atributo, como en este ejemplo: *El hombre desea*, que equivale á: *El hombre está deseoso*.

El verbo, es, pues, la palabra que expresa la afirmacion, ya sola, ya acompañada de la atribucion. —En el primer caso se llama *sustantivo*, ó con mas propiedad, *afirmativo*; en el segundo, *atributivo* (p. 64).

Detrás desta descrición vemos a oposición entre os diferentes tipos de predicacións que reconece a lingüística actual (Raposo 2013: 1290):

Predicacións de base verbal: *Luís [estuda física]*

Predicacións de base adxectiva: *Luís [é moi intelixente]*

Predicacións de base nominal: *Luís [é o profesor de física]*

Predicacións de base adverbial: *O espectáculo [foi onte]*

Predicacións de base preposicional: *Luís [é de Fisterra]*

En definitiva, o traballo de Saco presenta unha serie de características que fan que a súa gramática 3 (e, por conseguinte, a súa gramática 2) hoxe lles pareza *anticuada* e superada a moitos estruturalistas... Ora ben, isto débese a que xulgan este traballo desde o seu estruturalismo actual. Vista desde outras perspectivas hoxe tamén existentes (o xenerativismo, a lingüística cognitiva, certos funcionalismos), as gramáticas 2 e 3 de Saco presentan elementos que non están necesariamente desfasados.

Polo tanto, neste traballo de Saco imos encontrar, alén de moita información sobre o galego falado no século XIX, tamén unha tentativa de descrición e explicación rigorosas desa información. Esta descrición foi elaborada con criterios diferentes ós que hoxe son comúns entre nós, pois parte doutros presupostos teóricos

(i.e., doutra gramática 3). Non imos encontrar aquí ferramentas coma *fonema*, *alófono*, *morfema*, *alomorfo*, *distribución complementaria*... Imos encontrar tamén xustificacións explicativas que apelan a trazos positivos que o autor atribúe á personalidade dos galegos por seren tales... Porén, a descrición é quizais tan rigorosa como se podía entender este adxectivo no modelo gramatical de que partiu. Por estas razóns, non podo concordar con Sánchez Rei (2005: 106) cando sostén que

Falta na maioría das obras reflexión lingüística para ser logo aplicada á lingua do país, tal e como é habitual nas nacións e estados do noso contorno. Coa excepción, máis unha vez, dos traballos aparecidos desde fins do século XX até á actualidade, as gramáticas galegas evitan calquera tipo de teorización gramatical pois, implicitamente, esa xa se facía en español.

Eu non creo que falte reflexión lingüística na explicación do que é un verbo recollida arriba ou cando Saco explica a diferenza entre artigos definidos e artigos indefinidos (p. 24) por medio do contraste entre construcións co nome en plural (*Hay hombres á la puerta*), construcións co nome en plural precedido de artigo indefinido (*Hay unos hombres á la puerta*) e construcións co nome en plural precedido de artigo definido (*Están los hombres á la puerta*).

Cousa ben distinta é que Saco expoña primeiro a doutrina e as explicacións con datos tomados do castelán (*Dios es bueno*, *Están los hombres á la puerta*) e que despois diga que en galego existe o mesmo. Desde o meu punto de vista, este método non evita porén a teorización gramatical: máis ben, esta existe, realizada a partir do castelán, e despois aplicada ó galego. Pero este feito é outra expresión máis do uso contrastivo do castelán (que sinala Freixeiro 1998: 33) e, sobre todo, do carácter diglósico da situación cultural contra a metade do século XIX, que certamente describe Sánchez Rei nesas mesmas páxinas.

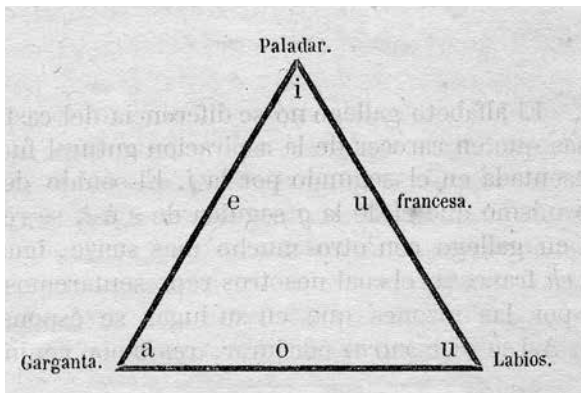
Como despois pretendo mostrar, Saco precisa da reflexión e da explicación lingüísticas dos feitos para levar adiante o seu proceso de reivindicación e defensa do galego: Saco móstranos precisamente como unha reflexión lingüística que se tente rigorosa devén unha forma de servizo ó país, pois se esta explicación baseada no castelán serve para o galego, logo o galego está tan suxeito a regras gramaticais coma o castelán.

UN REPASO ILUSTRATIVO Ó TRATAMENTO DALGÚNS FENÓMENOS LINGÜÍSTICOS

Acabo de soster que Saco si reflexiona en termos gramaticais ou lingüísticos. De feito, creo que esta reflexión é o que torna a súa gramática tan valiosa e actual fronte ás outras gramáticas preestruturalistas galegas. Neste sentido, cando Saco

afirma no prólogo que teme ser censurado polo “respeto que muestro á los modos de decir y de alterar la exstructura de las palabras usados por la gente del campo”, deféndese sinalando que “el exámen atento y comparativo de esas alteraciones, al parecer opuestas á la corrección gramatical, me ha hecho conocer que tienen su fundamento en la naturaleza é índole particular de la lengua misma” (p. VIII). Polo tanto, as formas de falar que recolle na lingua dos campesiños talvez non sexan deformacións grotescas, caóticas, caprichosas, erradas, dunha lingua sen cultivo, falada só por xentes analfabetas. A análise destas formas quizais teñan unha explicación dentro do sistema da lingua. Pero para poder demostrar isto é preciso mostrar o funcionamento do sistema da lingua; e para demostrar o funcionamento do sistema... precísase reflexionar con mente lingüística. A seguir ofrezco algunhas calas nas reflexións lingüísticas de Saco.

Para analizar o sistema vocálico do galego baséase na teoría fonética do orientalista valenciano Francisco Pascual Orshell (1762-1825). Esta teoría incluía un triángulo vocálico que Saco presenta na p. 14:

O triángulo vocálico de Orshell

Este triángulo ordena as vogais por algúns articuladores usados na súa produción: a vogal [a], baixa e central, preséntase como articulada na gorxa, pois nin a lingua nin os labios poñen impedimento á saída do aire; a vogal [i] clasifícase como palatal, pois a lingua elévase ó padal duro para articularse; finalmente, a vogal [u] aparece como labial, pois realízase protuíndo os labios. Estas son as tres vogais extremas, de referencia.

As restantes vogais aparecen nunha situación intermedia entre estas tres vogais extremas e poden clasificarse con respecto a elas:

Las vocales son tanto mas análogas entre sí, cuanto menor sea la distancia de los puntos en que respectivamente suenan. Así, por ejemplo, la *a* es afin de la *e*

y de la *o*, de las cuales, segun la anterior figura, está equidistante: son tambien afines entre sí la *o* y la *u*, la *e* y la *i* (pp. 14-15)³.

Unha vez presentada esta clasificación articulatoria das vogais do galego, está en condicións de explicar algunhas variantes fonéticas:

A causa de esta analogía, hay en gallego una gran multitud de palabras en que el uso emplea indistintamente las vocales mencionadas, como lo prueban los siguientes ejemplos:

a — e

Xantar, xentar, comer: *antroido, entroido*, carnaval: *aixada, eixada*, azada: *airexa, eirexa*, iglesia: *aixola, eixola*, azuela: *aixiña, eixiña*, pronto.

e — i

Servir, sirvir, servir: *encrenque, increnque*, enclenque: *enfiar, infiar*, enhebrar: *febillla, fibilla*, hebillla: *falsidade, falsedade*, falsedad: *senreira, sinreira*, ojeriza: *léndea, léndia*, liendre: *códea, códia*, corteza: *érguete, írguete*, levántate: *espero, isperto*, despierto: *render, rendir*, rendir: *meolo, miolo*, meollo: *meudo, miudo*, menudo (p. 15).

Non interesa aquí agora revisar a validez lingüística da análise, que sabemos cuestionable e nalgúns casos mesmo errada... Por exemplo, sabemos que *rendir* é un posible castelanismo e implica un cambio de conxugación; e que a vogal pechada pretónica de *servir* non ten a mesma xustificación cá vogal tónica de *írguete* ou a postónica de *codia*. Mais non sería xusto corrixir a Saco abusando da vantaxe que nos dá o noso coñecemento actual dos resultados de 150 anos de investigación sobre variación e cambio lingüístico que non estaba á súa disposición. Como sinala Santamarina (2019: 331-332): “Non nos consta (nin se deduce da lectura da *Gramática*) que tivese coñecementos de gramática histórica [...]. A lingüística histórica alemá á altura de 1868 aínda non chegara a España (en cambio si a Portugal; Adolfo Coelho que é algo máis novo que Saco pero escribe sobre os mesmos anos sobre o verbo portugués, segue de cerca a Bopp, Diez ou Schuchardt)”.

3 Por certo, esta visión non está afastada doutra que manteñen fonólogos contemporáneos: “The canonical five-vowel system should be treated in terms of various combinations of three primes which we label here as [A], [I] and [U]. Individually, these manifest themselves as the primitive vowels *a*, *i* and *u* respectively [...]. Mid vowels are derived by compounding [A] with [I] or [U]” (Harris/Lindsey 1995: 35).

O que creo que se debe destacar é a súa actitude: Saco localiza variación lingüística, presenta as variantes (descripción) e tenta buscar una explicación que xustifique por que se producen as mudanzas que conducen á aparición destas variantes; e tenta facelo, cando pode, coma neste caso, con ferramentas lingüísticas. En definitiva, en vez de condenar a variación, falar de corrupción, deformacións, caos, desorde, asistematicidade..., Saco busca unha explicación lingüística de acordo coa súa descuberta de que as *alteracións* “tienen su fundamento en la naturaleza e índole particular de la lengua misma”.

Desde un punto de vista científico, é un método perfectamente recomendable:

- a) Saco manexa unha teoría de base: a de Orchell;
- b) ten uns datos que describir: as alternancias de vogais en diferentes variantes;
- c) en consecuencia, busca unha hipótese explicativa para eses datos en función dos seus datos e da súa teoría de base.

Non obstante, e como xa dixen antes, Saco non é capaz de prescindir das letras á hora de describir a fonoloxía; nisto compórtase igual cá maioría dos gramáticos da súa época (ou que a maioría das persoas alfabetizadas de hoxe). A separación clara entre letra e son é un logro da lingüística comparativa que el seguramente descoñeceu.

Con todo, a pesar de que se escriben coas mesmas letras, Saco é perfectamente consciente de que existen vogais medias abertas e vogais medias pechadas; e sabe que esta diferenza é o que hoxe chamamos *distintiva*, pois permite distinguir palabras. Deste modo, cando fala das letras *e* e *o* indica que “la pronunciación abierta ó cerrada de las vocales, es lo único que distingue entre sí muchas palabras homónimas, esto es, que se escriben y pronuncian con las mismas letras” (p. 18). A seguir ofrece un conxunto de verdadeiros pares opositivos, tal e como aparecen en calquera gramática galega actual (p. 18):

<i>prêsa</i> ,	priesa.	<i>prêsa</i> ,	puesta en prision.
<i>vên</i> ,	vienen.	<i>vèn</i> ,	ven (de ver).
<i>vêu</i> ,	vino.	<i>vèu</i> ,	vió.
<i>êla</i> ,	á ella.	<i>èla</i> ,	ella (nominativo).
<i>pôla</i> ,	rama.	<i>pòl-a</i> ,	ponerla,
<i>fôra</i> ,	fuera (adverbio).	<i>fòra</i> ,	fuera (verbo).
<i>ô</i> ,	al.	<i>ò</i> ,	el.
<i>ôso</i> ,	hueso.	<i>òso</i> ,	oso (animal)

Polo tanto, Saco percibe que *ê* e *è* ou *ô* e *ó* non só teñen pronuncia distinta, senón que tamén a súa escolla nestas parellas de palabras está vencellada a cambios no significado... Porén, describe *prêsa* e *prèsa* como palabras homónimas, que se escriben e pronuncian coas mesmas letras... Polo tanto, non parece capaz de chegar a percibir con tódalas consecuencias que os segmentos fonéticos representados polas letras *ê* e *è* ou *ô* e *ó* son tan distintos coma os segmentos representados por *t* ou *d* en *dan* e *tan*. As diferenzas articulatorias que separan *ê* de *è* e *ô* de *ó* son o que hoxe chamamos *trazos distintivos* ou *pertinentes*, que nos levan a pensar que os sons representados por *ê*, *è*, *ô* e *ó* son realizacións de *fonemas* diferentes. Polo tanto, non percibe ata as últimas consecuencias que, dalgún xeito, *ê* e *è* ou *ô* e *ó* deberían ser *letras distintas* e que *prêsa* e *prèsa* non se pronuncias coas mesmas letras. De feito, son palabras homógrafas pero non homófonas.

Por outra banda, non sempre Saco é capaz de encontrar a explicación mecanicista, estritamente lingüística, dun cambio ou dun estado de cousas. Cando así sucede, adopta unha actitude que Santamarina (2019) denomina *idealista*. Vexamos un par de exemplos.

Tras a descrición articulatoria acertada das vogais medias, acode a trazos psicolóxicos que atribúe en xeral á personalidade dos galegos para explicar a preferencia do galego por unhas vogais ou outras:

Segun la teoría de la vocalización presentada en el núm. 2, la *e* se forma entre la *a* y la *i*, y la *o* entre a *a* y la *u*: son pues vocales intermedias, y por tanto, aunque de suyo abiertas (4), pueden serlo en mayor ó menor grado, sonando mas claras ó mas sordas, segun que al formarlas se aproxime mas la voz, bien á la garganta, bien al paladar ó á los lábios, esto es, á uno ú otro de los puntos extremos entre los cuales se pronuncian. De aquí que en gallego estas dos vocales son abiertas en unas palabras, y cerradas en otras. Generalmente hablando, propende á pronunciarlas cerradas, porque sin bien no tan sonoras, son mas dulces y mas conformes al carácter blando de los naturales de estas provincias (p. 17).

Naturalmente, hoxe sabemos que a abundancia dunhas vogais ou doutras depende da historia interna da lingua e resúltanos imposible ver un vínculo entre a abertura dunha vogal e o carácter brando que atribúe ós galegos.

Outro exemplo de explicación idealista encontrámolo cando analiza os cambios debidos á *eufonía*: “los varios medios de que se sirven los gallegos para evitar ciertos sonidos desagradables, con especialidad en el encuentro o combinación de las palabras”. Como vemos, a propia definición de *eufonía* é xa idealista, pois fundaméntase na atribución de valores estéticos ós trazos lingüísticos: por que é

desagradable un /s/ en posición de coda silábica?⁴ Ora ben, creo que sería moito pedir que Saco manexase en 1868 nocións como “condicións de boa formación”, “leis de preferencia de estrutura silábica”, “cadea do esqueleto fonolóxico CV” ou outros formalismos que, en moitas ocasións, poden ser tendencias universais e non privativas do galego, pero que non foron descritas ata moitos decenios despois. E quen sabe se dalgún xeito todas estas ferramentas conceptuais actuais non encobren ou formalizan, en última instancia, unha realidade elusiva que dalgún xeito poderíamos chamar *eufonía* e que prima as secuencias de segmentos CV sobre as secuencias VV.

Con todo, aínda nestes casos arrisca explicacións mecanicistas. Por exemplo, cando trata da resolución de hiatos por medio da epéntese de segmentos antihíaticos (que transforma secuencias CVV en secuencias CVCV) e non por medio da coalescencia das vogais (que transforma secuencias CVV en secuencias CV), comenta que:

Como las vocales largas, á causa de su doble valor, no se prestan fácilmente á ser elididas en la pronunciacion, el apóstrofo ha sido reemplazado por otro medio en los casos en que una palabra terminada en diptongo ó vocal aguda, va seguida de otra palabra que empieza por vocal. Este medio es la interposicion de alguna consonante entre las dos palabras (p. 145-146).

Estas son as que denomina *consoantes eufónicas*, que segundo el aparecen en *trai-n-os* ‘trainos’, *habera-i-os* ‘haberaos’, *a i-outra* ‘a outra’, *a b-auga* ‘a auga’. Como se pode apreciar, o ditongo de *trai* seguido do clítico acusativo *os* debería evitar a consoante eufónica, pois a semivogal final do verbo xa pode funcionar como consoante eufónica se vai seguida da vogal do clítico (*trai-os*); por outra parte, a inserción da semivogal *i* en *habera-i-os* produce unha secuencia similar á que se daría en *trai* se lle sumásemos directamente o clítico, *haberaios*, coma *traios*: vogal tónica baixa central + semivogal palatal + vogal media alta posterior (do clítico). Esta secuencia non parece ser eufónica en *traios* (de aí *trainos*), pero si en *haberaios*.

4 Nótese que este uso da eufonía chegou incluso ata hoxe: por exemplo, Freixeiro Mato (1998: 120) di que os ditongos decrecentes “son os máis característicos do galego e por esa mesma estrutura fónica descendente contribúen de forma importante á eufonía da lingua” (tamén Saco, p. 16, consideraba que a presenza destes ditongos en galego “contribuyen á darle ese carácter de blandura que tanto lo distingue”); tamén na resolución de hiatos, Freixeiro Mato (1998: 124) sinala que “existe tendencia na fala a desfacer, por razóns eufónicas, certo tipo de hiatos”.

Por outra parte, vemos que Saco tamén presenta o que eu xulgo intuicións interesantes. Por exemplo, o xeito en que decide organizar os verbos irregulares na súa *Gramática*:

En la série de verbos irregulares que á continuación presentamos, no hemos atendido al orden de conjugaciones, sino á la igualdad ó semejanza de sus anomalías. Así, por ejemplo, conjugamos simultáneamente los tres verbos *têr, pôr, vir* por la casi identidad de sus irregularidades, aunque sus infinitivos pertenecen á diversas conjugaciones (p. 81).

Deste xeito, agrupa *haber, saber e caber* polo ditongo *ou* do radical do seu tema de perfecto (*houben, souben, couben*); agrupa *facere e traer* porque rematan en *-x* o seu radical no tema de perfecto (*fixen, trouxen*) e polas formas reducidas do presente de indicativo (*fas, tras, fai, trai, fan, tran*). Igual con *caer e salir/saír* etc. Ese labor é difícil e non pode ser nunca coherente ó cen por cen, xa que os verbos irregulares só manteñen *parecidos de familia* (parécense uns a outros en trazos diferentes, pero nunca en bloque, i.e., nunca comparten tódalas súas *anomalías*, como diría Saco). Este é tamén un labor importante, pois estes parecidos de familia crean padróns que organizan as alternancias morfolóxicas (e dan estrutura ós verbos irregulares) e que guían o cambio lingüístico analóxico (véxase por exemplo Dubert 2014). Carballo Calero (1966: 153) exporá explicitamente despois que “por razones de comodidad presentamos los verbos [irregulares] según su orden alfabético”; Santamarina (1974), pola contra, tamén intenta unha ordenación por tipos de irregularidades.

Con todo, resulta tamén hoxe problemática a súa análise das alternancias que detecta nas vogais dos verbos regulares da 2ª e 3ª conxugacións. Así, identifica correctamente os procesos de asimilación que se dan en formas coma *mintía* ‘mentía’, *cucía* ‘cocía’, *cullín* ‘collín’ e que producen alternancias coma *cocer, cozo*, pero *cucín* ‘cocín’; estes procesos hoxe clasifícanse nalgúns marcos teóricos fonolóxicos como procesos poslexicais, pois afectan a calquera palabra en que se verifique o contexto que dispara a regra (unha vogal alta tónica precedida dunha vogal media alta: *cuciña* ‘cociña’). Pola contra, as vogais tónicas medias abertas de formas verbais coma *mente, serve, cobre, foxe, acode* (pp. 81 e 131) non aparecen “por atracción de la abierta *e* de la desinencia” (p. 153); a vogal da desinencia nin sequera é aberta. Este é un proceso fonolóxico que hoxe se clasificaría como lexical, pois afecta a uns verbos concretos (*mente, serve, cobre*), e non a outros verbos ou outras

palabras que están nun contexto fonolóxico idéntico (*pide, vive, conduce, tigre, quince...*)⁵.

Pero, en todo caso, aínda que a análise de Saco non sexa acertada, vemos outra vez a súa reflexión, o seu intento de encontrar unha explicación lingüística, mecánica, para unha serie de alternancias que, por certo, seguen a ser hoxe un desafío de primeira magnitude para calquera morfólogo que estude o comportamento flexivo de verbos coma *comer, beber, pedir, subir* ou *servir*.

Finalmente vale a pena observar como explica o uso do infinitivo conxugado. Resulta interesante ver como se enfrenta a un fenómeno sintáctico para cuxa descrición non se pode inspirar en gramáticas do castelán, francés, italiano ou latín; máis interesante aínda é a cuestión se, como parece (Santamarina 2019), Saco Arce non consultou gramáticas portuguesas.

Indica que non se pode usar o infinitivo conxugado naqueles casos en que non é posible detectar un suxeito, pois o infinitivo tómase “en sentido abstracto” e as oracións de infinitivo son inherentemente impersoais (p. 182): *O traballar é proveitoso*; nin se pode usar “cuando el infinitivo sirve de complemento directo ó acusativo á outro verbo, especialmente si no media entre los dos ninguna preposicion”: *Teus páis mándante sair; Queremos ver o xardín*. Pola contra, si pode usarse cando se emprega “como suxeto de alguna oracion” e “se expresa la persona á quien se alude” (p. 182): *Foi lástima non ll’o avisares ti*; tamén se usa “cuando el infinitivo tiene el valor de complemento circunstancial”: *Pra loitares ti comigo, tês mui poucas forzas; Nunca imos á vila sin pidirmos licencia ô pai*.

Os usos explicados son os máis comúns na nosa lingua. Ademais, xulgo moi acertado que na súa descrición Saco se centre máis nas relacións que a oración de infinitivo mantén co verbo principal (se é o seu suxeito, o seu complemento circunstancial ou o seu complemento directo) ca en se o infinitivo vai antes ou despois do verbo principal, ou en se verbo subordinado e verbo principal comparten suxeito ou non. Creo que todos estes factores son menos relevantes có grao de integración da oración de infinitivo. As gramáticas galegas actuais céntranse neses aspectos que eu xulgo secundarios, pola contra.

Máis interesante aínda é a exposición das razóns do uso do infinitivo conxugado en galego que, a pesar de non ser formalista e de ter un aire *idealista*, é posiblemente correcta no substancial:

5 Esta análise pasou sen cuestionar mesmo ata Carballo Calero (1966: 133): “En los verbos de la segunda y tercera conjugación que tienen *e* u *o* en la radical, estas vocales pueden cerrarse en *i*, *u*, respectivamente, por influjo de una *i* de la terminación: *timía, cullín*, a lado de *temía, collín* ‘cogí’. Una *-e* desinencial puede abrir hasta *e* u *o*, la *i* o la *u* de la radical en posición tónica: *serves, foxen*, junto a *sirves, fixen* ‘huyes’”. Como vemos, tampouco Carballo se detén a pensar que estas vogais medias tónicas son medias abertas ou medias pechadas: son simplemente *e*, *o*, *i* e *u*...

Esta variedade de terminaciones del infinitivo que es una prueba más de la dócil flexibilidad de nuestro dialecto, favorece mucho á la claridad y concision de la cláusula, como se evidencia comparando los exemplos gallegos con su traduccion castellana: la frase resulta al propio tiempo más expresiva (p. 184).

CABO

O fin fundamental de Saco Arce ó escribir a súa gramática é a dignificación do galego. Como sinala no seu prólogo con palabras aínda hoxe actuais:

Solamente los hijos de Galicia, haciéndose eco de extrañas preocupaciones, aceptando el estigma de menosprecio con que los demas quieren marcarlos, tienen á gala renegar de su lenguaje nativo, y se juzgan cultos extendiendo sobre éste el ignominioso desden que pesa sobre su hermosa region (p. VI).

Efectivamente, moitos galegos, “haciéndose eco de extrañas preocupaciones”, seguen a comezos do século XXI a desprezar a súa lingua ou mesmo a traballar para dificultar a súa normalización.

Saco quere loitar contra as crenzas negativas que existían no seu tempo sobre o galego en xeral, e sobre o galego das clases populares en particular. Coa inxenuidade propia de moitas persoas intelectuais, racionais, intelixentes e cultas, Saco espera á fin e ó cabo que as persoas que despois de ler a súa gramática poidan “conocer fundamentalmente y por principios tan suave lengua, aprendan amarla, o lo menos a no vilipendiarla”. Confía, creo que dun xeito inocente, en que a razón e o coñecemento venzan o prexuízo: que unha vez que saibamos que a forma e a estrutura da lingua se debe a procesos naturais sometidos a regras inherentes ou a características propias do pobo que a fala, esteamos en condicións de respectala.

De aí non só a súa descrición rigorosa da lingua, o seu interese por *reducila a regras*, senón tamén por buscar explicacións: só así pode demostrar que o galego non é un caos, senón que se regula “por principios”. De aí tamén a continua comparación con outras linguas coma o español, o italiano, o francés, o grego, todas linguas prestixiosas: nelas tamén hai alongamentos compensatorios, elisión de segmentos, crases de vogais en hiato, segmentos antihiáticos, alternancias nos radicais etc. O galego en xeral, pero tamén o galego popular dos labradores e mariñeiros, non se comportan dun xeito raro, atolado, anormal ou caótico: evolúe, cambia, varía, como fan tódalas outras linguas e conforme a regras. Se estas linguas son respectables a pesar diso, cabe pensar que o galego tamén o é.

Pero a obra de Saco Arce tamén nos mostra a necesidade de elaborarmos obras de lingüística galega rigorosas e que estean á altura dos tempos en que se producen.

Tentar facer boa lingüística, con datos e análises atractivos para investigadores galegos e, sobre todo, estranxeiros, que sitúe o galego nos foros de discusión internacionais, é tamén unha forma de compromiso ético co noso país e a nosa lingua.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez, Rosario, Henrique Monteagudo e Xosé Luís Regueira (1986): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez, Rosario e Xosé Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1966): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Cidrás, Francisco e Francisco Dubert García (2017): “A gramática galega, un río de curso curto e sinuoso. Panorama histórico dos estudos gramaticais sobre o galego”, *LaborHistórico* 3(1), 111-125. <https://dx.doi.org/10.24206/lh.v3i1.17110>
- Dubert García, Francisco (2000): “Sons e letras nas gramáticas clásicas do galego”, en José Luís Rodríguez (ed.), *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Universidade / Parlamento de Galicia, T. I, 463-476.
- (2014): “The emergence of structure in inflection: perfect roots in irregular Galician verbs”, en *Morphologie flexionnelle et dialectologie romane : typologie(s) et modélisation(s)*. Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, 22. Louvain : Peeters, 185-207.
- (2017): “Cambio e estrutura morfolóxica. Segmentacións atípicas en verbos galegos e portugueses”, en Xosé Luís Regueira e Elisa Fernández Rei (eds.), *Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 297-325.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1998a): *Gramática da lingua galega I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- (1998b): *Gramática da lingua galega III. Semántica*. Vigo: A Nosa Terra.
- (2000): *Gramática da lingua galega II. Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- (2003): *Gramática da lingua galega IV. Gramática do texto*. Vigo: A Nosa Terra.
- Harris, John e Geoff Lindsey (1995): “The elements of phonological representation”, en Jacques Durand e Francis Katamba (eds.), *Frontiers of phonology. Atoms, structures, derivations*. London and New York: Longman, 34-79.
- Lyons, John (1968): *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: University Press.

- Pena, Jesús (1990): “Sobre los modelos de descripción en morfología”, *Verba* 17, 5-75.
- Raposo, Eduardo (2013): “30. Orações copulativas e predicacões secundárias”, en Eduardo Buzaglo Paiva Raposo *et alii* (eds.), *Gramática do português*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 1285-1358.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2005): “Trazos xerais da tradición gramatical galega”, *Revista Galega de Filoloxía* 6, 93-121.
- Santamarina, Antón (1974): *El verbo gallego*. Santiago de Compostela: Universidade.
- (1982): “Gramática”, en Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, t. XVI, 191-194.
- (2019): “Saco y Arce como gramático. Significado e pegada da súa obra”, *Boletín da Real Academia Galega* 379, 329-349. <https://doi.org/10.32766/brag.379.736>
- Trask, Larry (1993): *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London: Routledge.